

УДК 093.253[Бережков+Бестужев-Рюмін]

Л. В. Шипко
канд. іст. наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

**СПОГАДИ М.М. БЕРЕЖКОВА ПРО К. М. БЕСТУЖЕВА-
РЮМІНА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО)**

Здійснено публікацію спогадів М.М. Бережкова (1850–1932) – професора російської історії Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька, присвячених його наставнику, відомому російському історику, професору Санкт-Петербурзького університету К.М. Бестужеву-Рюміну (1826–1897), які уточнюють сторінки біографії обох учених, розкривають окремі сторони їхнього наукового світогляду.

Ключові слова: М.М. Бережков, К. М. Бестужев-Рюмін, біографія, спогади, історик, професор, Санкт-Петербурзький університет.

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) зберігається особовий архівний фонд професора російської історії Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька Михайла Миколайовича Бережкова (1850–1932).

М.М. Бережков народився в 1850 р. у родині православного священика бережецького приходу Володимирської губернії Михайла Петровича та Євламії Кузьмівни Бережкових. Після навчання протягом 1860–1870 рр. у Володимирському повітовому духовному училищі та Володимирській духовній семінарії, котрі вважалися в ті часи кращою середньою школою у Володимирській єпархії для отримання духовної освіти, Михайло Миколайович зрештою прийняв рішення присвятити своє життя науці. У 1871 р. він був зарахований на історико-філологічний факультет Санкт-Петербурзького університету¹. Завдяки поглибленому засвоєнню факультативного курсу в університеті упродовж 1871–1878 рр. та з огляду

на вплив К.М. Бестужева-Рюміна², В.І. Ламанського³, І.І. Срезневського⁴ та інших провідних викладачів відбулося формування історичного світогляду М.М. Бережкова і становлення його як історика. Безпосередньо під керівництвом К.М. Бестужева-Рюміна М.М. Бережков у 1875 р. блискуче захистив кандидатську дисертацію «О смоленских торговых договорах, со стороны языка и содержания», за яку рішенням Ради Санкт-Петербурзького університету від 3 лютого 1875 р. був нагороджений золотою медаллю⁵, а вже в лютому 1879 р. – магістерську дисертацію «О торговле Руси с Ганзой до конца XV века», відзначену Комітетом правління Імператорської Російської Академії наук Уваровською премією у розмірі 500 крб.⁶ Віддаючи належне непересічному таланту К.М. Бестужева-Рюміна як педагога, його енциклопедичній освіченості, М.М. Бережков так характеризував особистість Костянтина Миколайовича: «Он был профессор-историк по призванию, по всем чувствам и впечатлениям, которые в нем рано сказались, по всей складке, которая у него окончательно сложилась; ... при большом уме и широком образовании он желал быть и действительно был разносторонним, беспристрастным историком русским, заботился всего больше об основательном историческом знании, которое дает возможность понимать каждый век, каждый народ в них самих»⁷. Слід відзначити, що процитовані враження М.М. Бережкова про К.М. Бестужева-Рюміна були публічно виголошені ним вже на пошану пам'яті його наставника на зборах Ніжинського історико-філологічного товариства 15 січня 1897 р. Окрім публікації М.М. Бережкова про К.М. Бестужева-Рюміна, в історіографії дорадянського періоду цікаву сторінку у вивчення життя, наукової і громадської діяльності Костянтина Миколайовича вписав також й інший його учень, а саме Є.Ф. Шмурло⁸. М.М. Бережков, відзначаючи у своїх спогадах досвід свого колеги Є.Ф. Шмурла та підготовану власну публікацію в пам'ять К.М. Бестужева-Рюміна, визначив для себе за необхідне представити на сторінках своїх мемуарних нарисів більш докладний огляд історії знайомства з учителем та його впливу на формування своєї особистості.

Серед розмаїття значного документального матеріалу фонду ХХІІІ ІР НБУВ, який нараховує 1480 од. зб. за 1842–1932 рр., на увагу сучасних науковців, які досліджують біографію та науководослідну діяльність вчених-істориків, що внесли вклад у становлення і розвиток як російської, так і української історіографії,

джерелознавства, археографії, заслуговують спогади М.М. Бережкова, присвячені К.М. Бестужеву-Рюміну. Спогади, представлені у статті, рельєфно змальовують постать талановитого археографа, джерелознавця, історіографа, педагога, блискучого вченого й організатора науки, інформують про його творчі ініціативи, спрямовані на виховання молодого покоління дослідників, серед яких чільне місце займав і М.М. Бережков.

Відтак, для об'єктивного вивчення життєвого шляху та творчої спадщини як М.М. Бережкова, так і К.М. Бестужева-Рюміна, вважаємо за доцільне залучити до широкого наукового загалу публікацію автобіографічних матеріалів М.М. Бережкова, оскільки вони є цінними для знайомства із зовнішніми чинниками життя обох вчених, умовами університетського навчання для М.М. Бережкова та педагогічної праці для К.М. Бестужева-Рюміна, особливостями становлення історіографічного методу вчителя та засвоєння його учнем, історією появи тих чи інших наукових праць вчених, долею колег, друзів, знайомих, членів їхніх родин та ін.

Текст спогадів М.М. Бережкова, присвячених пам'яті К.М. Бестужева-Рюміна, складається з двох комплексів, які виокремлені за часом написання і пов'язані з внутрішньою необхідністю Михайла Миколайовича у висловленні власних емоцій та думок на пошану свого вчителя. Представлений у публікації матеріал названо спогадами тому, що серед масиву документів особового фонду М.М. Бережкова матеріали про К.М. Бестужева-Рюміна об'єднані самим М.М. Бережковим та упорядковані співробітниками ІР НБУВ в окрему одиницю зберігання під № 788 із заголовком «Бестужев-Рюмін Константин Николаевич – [Бережкову] Михаилу Николаевичу. Письма 2 января 1880 г. – 28 сентября 1896 г. из Санкт-Петербурга, Тулы, Италии в Москву, Бережок, Нежин. Копии рукою М.[Н.] Бережкова с его предисловием, послесловием, примечаниями и воспоминаниями о [К.Н.] Бестужева-Рюмине. 25 августа 1907 г. Нежин», що налічує 165 аркушів рукописного тексту.

Перший комплекс складають листи К.М. Бестужева-Рюміна до М.М. Бережкова, збережені в оригіналі (ф. XXIII, № 685–772, 170 арк.) та переписані власноруч М.М. Бережковим з метою покращення роботи дослідників з листами К.М. Бестужева-Рюміна, які вирізняються складним почерком. Листування датоване 1880–1897 рр. та відзначене датою 15 червня 1907 р., часом, коли була завершена робота Михайла Миколайовича з переписування тексту

листів. Головними темами листування було обговорення вибору теми майбутньої докторської дисертації М.М. Бережкова, побажання з боку вчителя звершень його учневі на педагогічній та науковій ниві, а також улаштування сімейного щастя для нього. Також у вказаному комплексі матеріалів вміщено післямову М.М. Бережкова, в якій центральне місце займає розгорнутий текст плану обраної М.М. Бережковим теми докторської дисертації «Начало сношений Московского государства с Крымом в эпоху Иоанна III Васильевича и крымского хана Менгли-Гирея», з обґрунтуванням причин припинення роботи над нею. Кінцевою датою роботи над текстом вищезгаданого матеріалу М.М. Бережковим вказано 16 червня 1907 р. Загальна кількість першого комплексу матеріалів, присвячених спогадам М.М. Бережкова про К.М. Бестужева-Рюміна, налічує 135 аркушів рукописного тексту. Листи та післямова наразі не публікуються.

Другий комплекс матеріалів, присвячених особі К.М. Бестужева-Рюміна та вміщених у зазначеній одиниці зберігання фонду ХХІІІ, складає текст безпосередньо спогадів М.М. Бережкова про його наставника, що має заголовок: «Несколько воспоминаний моих о К.Н. Бестужева-Рюмине». Спогади за загальним обсягом нараховують 29 аркушів рукописного тексту, хронологічно охоплюють 1871–1879 рр. – період навчання М.М. Бережкова у Санкт-Петербурзькому університеті під керівництвом К. М. Бестужева-Рюміна та спогади про останні дні життя Костянтина Миколайовича (кінець грудня 1896 р. – 2 січня 1897 р.). Представлені у публікації матеріали датовано М.М. Бережковим 25 серпня 1907 р., що слід вважати часом завершення роботи над нарисом.

Текст спогадів М.М. Бережкова про К.М. Бестужева-Рюміна передано за сучасним правописом із збереженням мовних особливостей того часу. Технічні і граматичні помилки виправлено без застереження. Усі розшифрування текстових скорочень, окрім загальноприйнятих, а також встановлені ініціали різних осіб подано у квадратних дужках. Легенда документа містить інформацію про місце його зберігання із зазначенням назви архівної установи, номера фонду, опису, справи та аркушів. В примітках наприкінці статті подається інформація у формі біографічної довідки про російських науковців, громадських діячів та державних посадовців того періоду. При написанні приміток використано інформацію з опублікованих праць. Дати у передмові публікації, спогадах подаються за старим стилем. Спогади публікуються вперше.

* * *

Несколько воспоминаний моих о К.Н. Бестужеве-Рюмине⁹.

Пусть будет вся эта книга о нем; запишу несколько воспоминаний о нем, о супруге его, и о всем, что касается до него.

I.

Впервые я увидел Константина Николаевича в аудитории, осенью 1871 г.

Мы с большим интересом ждали профессора русской истории. Молва предшествовала ему, как выдающемуся профессору; мы, студенты С[анкт]-Петерб[ургского] университета, вообще очень интересовались своими профессорами и преподавателями: новые лица, новые науки, одна другой замечательней, идеи, воззрения, научные сведения – все это приятно волновало нас, давало сильные впечатления; наша любознательность получала себе пищу, удовлетворялась, и еще более пробуждалась; мы росли сильно изо дня в день, – только давайте пищи и работы, господа профессора! А факультет превосходный по составу профессоров: один другого лучше, знаменитость над знаменитостью, можно сказать. Впрочем, об этом скажу где-нибудь особо; а теперь речь собственно о [К.Н.] Бестужеве-Рюмине.

Итак я с товарищами-студентами поджидали прихода профессора. И вот он вошел, довольно скорою походкою направился к кафедре, в то же время, посматривая внимательно на нас. Сухощавый, среднего роста, с волосами немного кудрявыми, с лицом желтовато-коричневого оттенка, с глазами очень выразительными. Мое первое впечатление было такое: «точно русский преподобный!». Право, лицо Константина Николаевича напоминало мне древних наших преподобных, как рисуется он[о] на иконах. У него выражались на лице не только интеллигентность, но еще духовность. Он был человек внутренней жизни, много переживший и перечувствовавший, кажется мне; он не только знал отечественную историю, но и сердцем переживал ее. При большом образовании, он был искренно, – по-русски, по православному, – верующий человек.

Во всем этом я убедился в последующее время моего знакомства с ним. Мое первое впечатление от него, как «преподобного», подтвердилось. Очень важно первое впечатление от человека.

II.

Я много раз, почти всегда, кажется, испытывал это, что первое

впечатление от лица не знакомого, впервые видимого мной, было верное впечатление. Редко я ошибался в узнавании человека незнакомого, в оценке его, по первому от него впечатлению. Может быть постороннему читателю это покажется предрассудком с моей стороны, неосторожностью, самонадеянностью и т. п., но я остаюсь при своей вере, что первое впечатление от человека для меня есть решительное, безошибочное, которому следует доверяться.

К.Н. Бестужев-Рюмин сразу приобрел сочувствие аудитории, и навсегда овладел этим сочувствием, вниманием студентов. И предмет его преподавания, и лично он сам для нас все время были полны живого внутреннего интереса.

Юноши-студенты очень чуткий народ. Всякое слово от души, прочувствованное и продуманное профессором, идет в душу слушателей, пробуждает их к размышлению, оплодотворяет чувство, настраивает на тот или другой лад. Слово от сердца – великая вещь, а доброе, разумное слово в особенности.

Я убедился, что слово другого человека входит в наш внутренний слух не как простой звук, не как только знак мысли, а еще в какой-то нравственной оболочке, а потому и воспринимается сердцем в известной нравственной же окраске, или в известном нравственном тоне. Говорю это безо всякого мистицизма, безо всякого недоразумения: мы слушаем не только ушами и головой, а непременно еще сердцем, и тотчас же сознаем, «хороша» ли речь, которую мы слышим.

Вот что важно на свете, во всех человеческих речах! Мы немедленно, непосредственно распознаем их по внутреннему качеству их, идут ли они от души, или только от головы одной, суть ли это речи от веры и убеждения, или только речи для говорения одного, без особого внутреннего содержания. Никого не обманешь пустыми речами, или разве на короткое время только обманешь кого-нибудь пустым разговором, да тонко сплетенною речью, да льстивой, не искренней речью: вскоре же узнают тебя, перестанут слушать тебя, доверять тебе, как пустому, либо непрямому человеку. И взрослые, и юноши, и дети – все в свою очередь узнают, каково внутренне, по душе, человек или учитель, с ними беседующий.

О, если бы все люди сознали ясно это свойство человеческой речи, и всегда серьезно, да с сердечной силой беседовали друг с другом! Тогда они меньше говорили бы, и слово их всегда воспринималось бы другими во благо. В школе, в аудитории, в судебном

зале, во всяком общественном собрании, большом и малом, всюду стало бы светло и разумно, отраднo душе, образовательно и воспитательно, во всех отношениях неисчислимо полезно для всех и каждого, если бы там слышались речи серьезные, от веры и убеждения, с любовью к слушателям, с любовью к истине, да правде, речи простые, бесхитростные. Такие только речи убедительны и назидательны; только такие речи захватывают внимание слушателей, пленяют их сердце, убеждают их ум.

О книгах, о газетах пока не буду говорить здесь. И вообще пора мне возвратиться к моему профессору.

III.

Изложение отечественной истории нам, студентам, выходило у [К.Н.] Бестужева-Рюмина живым и содержательным. Его «лекции» выходили больше беседами, нежели чтением. Он говорил без записей, а именно беседовал, говорил свободно, просто, применяясь к нашему пониманию и к нашему развитию. Начинал говорить потихоньку, редко, но затем повышал голос, говорил быстрее, увлекаясь предметом. Записывать его речь было не легко, воспроизвести ее всю, в порядке его изложения, было даже очень трудно: едва ли у кого из моих товарищей были записи, стройно изложенные, лекций Константина Николаевича: мы могли делать только заметки в виде кратких положений, намеков, отдельных положений и выводов. Вообще на первых порах нам, студентам, при непривычке и меньшей степени развития, чем в старших курсах, с большими усилиями давались записи профессорских лекций. Помню литографированные записи лекций [К.Н.] Бестужева-Рюмина прежних лет; имел их у себя, в библиотеке, и прочитывал их в позднейшее время (уже профессорское); но в мою студенческую пору не было литографированных чтений по русской истории, и вообще очень мало было литографированных записок на историко-филологическом факультете. Итак, мы больше слушали, чем записывали лекции [К.Н.] Бестужева-Рюмина, принимали к сведению и разумению, что говорил профессор; в памяти и в душе если не все, то многое залегало прочно. Иное проходило и мимо: не всегда бывало, вслушаешься, как следует; и всегда хватало внимания уловить все в порядке изложения; кое-что не сразу было понятно, ставило в недоумение нас, новичков, но общий смысл лекций профессора был воспринимаем верно всеми: уважение к своему прошлому, к

заслугам предыдущих поколений, своими трудами подготовивших величие современной России, любовь и почтение к православной старине русской, к добросовестным всем деятелям жизни и науки – все это давалось нам понимать, и понималось надлежащим образом.

На экзаменах у [К.Н.] Бестужева-Р[юмина] не было надобности воспроизводить все его речи: профессор предлагал студентам на их волю, на их вкус выбрать какой-нибудь памятник по русской истории прочитать и перечитать его внимательно, и на экзамене доказать знакомство и понимание изученного памятника: опять выходила беседа студента с профессором; всякий из нас удобно мог показать некоторое знание, развитие и понимание дела. Нам это было интересно.

В 1872 г., когда мы были во втором курсе университета, вышла из печати «Русская история» [К.Н.] Бестужева-Рюмина, том 1, солидный том! Мы с благоговением смотрели на книгу, когда она появилась у нас в аудитории (я впервые увидел ее именно в университетской аудитории). Книга – превосходное пособие к лекциям по русской истории для того, кто смог бы и захотел пользоваться книгой; и многие из нас тогда же, по мере возможности, познакомились с ней.

IV.

Лично мне очень понравился курс русской историографии, прочитанный нам, студентам-специалистам, в 1874–[187]5 учебном году. Это вышел очень занимательный, дельный курс у Константина Николаевича; да и мы, оканчивая Университет, были гораздо развитее и сведущее, чем в первые два года, когда слушали общие курсы по истории. Профессор изложил историографию XVIII и XIX веков чрезвычайно увлекательно, дал ряд блестящих характеристик русских историков (особ[енно] В.Н. Татищева¹⁰, И.Н. Болтина¹¹, [Н.М.] Карамзина¹², [Н.А.] Полевого¹³, [М.П.] Погодина¹⁴, [С.М.] Соловьева¹⁵): рассказывалась вкратце их жизнь, подробнее – ученая и литературная их деятельность; в целом показывался постепенный ход русской исторической науки, исторической мысли; устанавливались правила исторической критики и метод научного изучения. Все это излагалось очень живо, с мастерством неподражаемым: беседы выходили легкие, непринужденные, но чрезвычайно содержательные и поучительные в отношении внутренних качеств.

Множество сведений по библиографии, литературе; множество критических замечаний и новое освещение событий русской истории, сопоставление и проверка выводов одних другими; рядом с серьезными научными замечаниями иногда характерный исторический или биографический анекдот, веселая шутка, соль речи – таков был этот интереснейший курс: и научный, и нам, студентам, доступный. Мы были пленены, очарованы историографией.

Я успел составить в самой аудитории конспект этого курса; он доселе у меня цел; я пользовался им в изложении курса русской историографии для моих слушателей Нежинского института; но само собою разумеется, что конспект курса моего профессора оказался очень краток и без тех живых очертаний, в каких он вышел из уст талантливого лектора. Невозможно было записать всю животрепещущую речь, передать отливы и переливы ее: хотелось и слушать, не проронить слова, и записать: но запись отставала, застывала.

В заключение о лекциях [К.Н.] Бестужева-Рюмина скажу, что сила их для нас заключалась в нравственной, гуманной мысли, которая проникала их. Профессор был благородный человек, высокой душевной настроенности: отсюда проистекало особое освещение, особое истолкование Русской истории, ему свойственное. Вероятно, он подражал и своим учителям, профессорам Московского университета, идеалистам 40-х годов прошлого века¹⁶. И хорошо делал, что подражал хорошим профессорам, продолжал лучшие традиции лучших времен Московского университета. А что касается обзора русской историографии, то в нем он был более оригинален, сколько же оригинален и в превосходном «Введении» в Русскую историю, где он дал несравненный обзор источников и литературы по отечественной истории, иначе историографии: это, по моему разумению, есть лучший печатный труд его, истинное «Введение» в науку русской истории. Вообще по части обзоров Константин Николаевич был мастер: он смотрел широко, разносторонне; много знал, много думал. И это уже студентами мы могли заметить в нем, удивляясь ему.

V.

Не забуду моей встречи с ним в конце мая 1875 года, как раз в то время, когда я окончил мой курс С[анкт]-Петерб[ургского] Университета; случайная встреча на Невском проспекте имела для меня самые важные последствия.

Хоть неправильно с исторической точки зрения говорить о

«случае» и «важных последствиях» случая, но я все-таки расскажу про него, именно как про случай, интересный по последствиям. Мож[ет] б[ыть] он не так и случаен.

30 мая того года мы, товарищи по курсу, собрались в какой-то «Баварии» на маленькую пирушку, ради счастливого окончания курса в Университете, да и проститься друг с другом: ведь предстояла разлука, и кто знает, когда с кем увидимся? Итак, выпили пивца, винца; поговорили по душе о том, что интересовало в данную минуту каждого из нас, о местах, какие кому представляются, и об оставленных при Университете. Товарищи полагали, что я буду в числе оставленных; они считали меня достойным оставления при Университете; я получил золотую медаль за сочинение; все слышали, как И.И. Срезневский, читавший мое сочинение, расхвалил меня вслух перед всеми ими, в аудитории, за выполненную работу. И вдруг говорят мне, что я не в числе оставшихся при Университете. Я приуныл; признаюсь и мне улыбалась мысль быть при Университете, готовиться к магистерской степени, к профессуре: почему же это Измаил Иванович Срезневский не подал за меня голоса, ни Константин Николаевич Бестужев-Рюмин, и никто другой? Что делать, как быть?

На другой день, 31 мая, я шел по Невскому [проспекту], и вдруг встречаюсь с [К.Н.] Бестужевым-Рюминым. Разговор начал Константин Николаевич; спросил, что я намерен предпринять. Я сказал, что надеялся остаться при Университете, но не оставлен, и тут же заявил ему просьбу: «нельзя ли мне быть оставленным именно по русской истории, так как и моя кандидатская работа, увенчанная золотой медалью, по предложению Измаила Ивановича, была на половину филологическая, на половину историческая («О смоленских торговых договорах, со стороны языка и содержания»); я готов, я хочу работать по русской истории, и прошу Вас оставить меня по Вашей кафедре». В этом была сущность разговора с профессором на Невском проспекте, близ Пассажа. Он выслушал, и дал обещание говорить за меня в заседании Совета Университета, которое должно быть, и состоялось того же 31 мая¹⁷. Просьба и обещание исполнились: я был оставлен, вместе с [В.И.] Казанским¹⁸, по русской истории, при С[анкт]-Петерб[ургском] университете¹⁹.

Спасибо на век [К.Н.] Бестужеву-Рюмину!

Но если бы я не встретился с ним на Невском, я едва ли бы пошел к нему с нарочитою просьбой; или к Измаилу Ив[ановичу]

Срезневскому, о том чтобы кто-нибудь из них предложил меня в кандидаты на профессорское дело; в этот день, т. е. 31 мая, я наверное не пошел бы; разве надумался бы после вакансии, да и то сомнительно. Счастливо было именно то обстоятельство, что я встретил [К.Н.] Бестужева-Рюмина не раньше и не позже 31 мая 1875 года.

Право, счастливый случай, а серьезно сказать – Божия воля: ведь, без воли Божией даже волос с головы не падет.

VI.

Итак, я стал готовиться к магистерскому званию, составлять диссертацию, под руководством [К.Н.] Бестужева-Рюмина. Отдохнувши летом 1875 г. (в Рундорте, в семье сенатора В.А. Арцимовича²⁰, а потом в Бережке, у отца и матери), я в сентябре заявился к Константину Николаевичу, чтобы установить тему для диссертации. Это – прежде всего.

Мы согласились на теме «О торговле Руси с Ганзой, до закрытия немецкого двора в Новгороде». Эта тема естественно представлялась мне после моей кандидатской работы о торговле Смоленска с Ригой и с немецкими городами. Профессор указал мне сейчас же монографию Ризенкампа «Der deutsche Hof zu Nowgorod», также трехтомную книгу Сартория, «Geschichte des Hanseatischen Bundes» и Сартория – Лаппенберга, Urkundliche Geschichte d[es] Hans[eatischen] Bundes. Я взялся за чтение книг и документов старонемецких и латинских; повывучился средневековому немецкому языку и латыни. Библиотеки Университета, Академии наук, Публичная [библиотека] доставляли мне нужные книги, давали возможность читать, делать всякие справки; [К. Н.] Бестужев-Рюмин давал книги из своей обширной библиотеки, а главное – давал указания, руководство, что читать, где искать и справляться, чего не следует опускать из внимания и т. д. Руководство его было для меня незаметное: он человек, ведь, образованный и историк опытный, а я ... я очень малознающий и малоопытный кандидат Университета. Без его участливого и разумного указания я не написал бы своей магистерской диссертации в два-три года, мне назначенные; а при его руководстве и подбадривании я вел, и как ни как, а все-таки довел до конца намеченную себе задачу, представил на третий год диссертацию рукописную: по постановлению факультета, с одобрения [К.Н.] Бестужева-Рюмина, она была напечатана в конце 1878 г.

в «Записках Истор[ико]-Фил[ологического] факультета С[анкт]-П[етерб[ургского] университета», на казенный счет.

Я был оставлен при Университете первоначально без магистерской стипендии. Только полгода спустя, благодаря Константину Николаевичу, его ходатайству пред Университетом, я получил стипендию на два года. Ему же я обязан за пособия, за продолжение стипендии²¹.

А главное – он руководил меня в деле науки, интересовался ходом моей работы, справлялся постоянно, как я работаю и по какому именно плану: ему нужно было знать это и для того, чтобы время от времени уведомлять факультет о моих занятиях. Беседы с ним в кабинете его по вопросам науки были для меня истинно образовательны. Он учил меня быть разносторонним, осмотрительным; требовал и желал доказательности в изложении и выводах, основательности знания, не поверхностного, не призрачного.

Теперь вижу ясно, что моя книга имеет много недочетов. Справедливо покойный мой рецензент, проф[ессор] [А.А.] Никитский²² указывал недостатки плана ее, поспешность выводов и т. п. Знаю, что книга – недоделанная и так сказать черновая. Но я все-таки трудился три года, сколько мог лучше; кое-что уяснил себе, кое-что внес нового и в науку из документов, дотоле мало известных; составил свой план и выполнил его насколько смог. Тут я был самостоятелен со всеми лучшими и нелучшими своими приемами изложения. Хоть нескладное детище и недоносок, а все-таки свое детище.

Теперь, при разившейся критической требовательности к себе самому и к ученому труду чьему-бы то ни было, я не напечатал бы такой недоделанной, черновой книги. Но тогда, в 1878 году, другое дело: я должен был что-нибудь представить своему профессору и историко-филологическому факультету. Они снисходительно одобрили диссертацию, – и она была напечатана и допущена к защите. Я был смел, защищался против Егора Егоровича Замысловского²³ очень развязно. Да: молодость имеет счастливое качество самонадеянности, смелости.

Теперь я уже и осторожен и, кажется, не имею порока самонадеянности. Но за то теперь едва ли я что напечатаю научно-интересного: нет тех сил и нет юношеской решимости, без которой не выйдет никакого дела ...

Повторяю: я много, очень много обязан руководству, и благо-

родному, добродушному доверию к моим словам со стороны моего учителя; без него я не напечатал бы своей диссертации, а вероятно проколебался бы, отсрочил бы печатание ее надолго, быть может, навсегда... не стал бы и магистром русской истории, и профессором. Но он настаивал, ободрял: он похвалил меня и на публичном диспуте.

Он поставил меня на ноги, внушил мне доверие к моим собственным силам, к моей собственной личности. Вот чем памятен и чем велик для меня К.Н. Бестужев-Рюмин! Все время он действовал на меня образовательно и воспитательно. Это счастье моей жизни, что я пользовался вниманием, любовью Константина Николаевича; он – добрый гений моей жизни.

VII.

Всегда памятны мне останутся «вторники» у [К.Н.] Бестужева-Рюмина, в квартире его (на углу Знаменской и Манежного переулка, где он долго квартировал); там по вечерам, именно во вторник, собирались друзья и знакомые Константина Николаевича и супруги его, Елизаветы Васильевны²⁴, побеседовать за стаканом чаю о разных предметах науки и текущей жизни. Там встречались товарищи [К.Н.] Бестужева-Рюмина, профессора Университета, и иные ученые, писатели, публицисты, педагоги, учащаяся молодежь и т. п., иногда приезжие люди из провинции, братья и родные хозяев и т. д. Общество выходило разнообразное; оно объединялось интересами, а главное – личностью хозяина, который любил и умел вести беседу, был общителен, умен и вежлив с каждым гостем, большим и малым, успевал сказать каждому свое интересное, нужное. Когда он был здоров – а тогда, в 1875–[18]78 годы, он не был еще нездоров, – он был весел, любил шутку, остроту, мягкую и деликатную, ни для кого не обидную; наш ученый профессор, возвышенный в своих речах на лекциях, являлся у себя дома проще, как нельзя больше прост и всякому доступен, предупредителен. Человек светский и тонкий, он был в то же время – и это, конечно, важнее условной «светскости» – человек благожелательный, добрый; его вежливость и деликатность не были холодны, а привлекали к себе потому именно, что шли от хорошего сердца, от доброго расположения ко всем. Всем было по себе; чувствовалась непринужденность и подъем чувства; у доброго хозяина все становилось лучше, добрее друг к другу, общительнее.

Великое дело – общительность. Благо тем, кто умеет вызывать ее, поддерживать, и тем, кто ею пользуется; жить в одиночестве – это не мудро; а жить в обществе с другими, увеличить счастье общения душ – это истинная мудрость и симпатичное дело в нашей жизни; для этого требуется некоторое усилие и некоторое самопожертвование, но за то в результате является душевная радость, счастье, как бы некоторое предвкушение Царства небесного, которое есть правда, мир, радость о Св[ятом] Духе.

У Бестужевых-Рюминых чаще других я встречал Евгения Александровича Белова²⁵, профессора Александровского лицея, который любил беседовать на политические темы и исторические; коренной русский человек, он очень не любил немцев русских и заграничных. Недолюбливал их и [К.Н.] Бестужев-Рюмин; гораздо больше он симпатизировал французам и англичанам; он очень любил и знал английскую литературу, особенно [Вильяма] Шекспира; любил и ценил английских историков выше французских и немецких.

Другой частый посетитель гостинной Константина Николаевича был Василий Григорьевич Васильевский²⁶, наш знаменитый византист, первоклассный ученый и превосходной души человек. Из других профессоров университета бывали В.И. Ламанский, И.П. Минаев²⁷. Помню как-то раз собрался и весь почти историко-филологический факультет с И.И. Срезневским во главе; не знаю, по какому это случаю вышло у [К.Н.] Бестужева-Рюмина; мне было очень интересно быть в обществе моих высоко чтимых профессоров, видеть за-просто, во всей их изящной людскости.

Не раз я встречался здесь с поэтом Апол[лоном] Н[иколаевичем] Майковым²⁸ и с его братом Леонидом Николаевичем²⁹: они были добры и внимательны ко мне оба. Здесь же, у [К.Н.] Бестужева-Р[юмина], я познакомился с его учителем, П.И. Мельниковым³⁰, и слышал его интересные рассказы о путешествии по Волге с Наследником престола, Николаем Александровичем³¹, о нижегородских раскольниках и т. п., так что я имею некоторое живое представление об авторе романов «В лесах» и «На горах».

Познакомился с братьями [К.Н.] Бестужева-Рюмина – Василием и Николаем Николаевичами³² (очень остроумный человек, кажется оставался всю жизнь холостым; первый же – семьянин). Познакомился с дерптским профессором А.А. Котляревским³³, с профессором В.И. Модестовым³⁴, с проф[ессором] Д.Я. Самоквасовым³⁵. Из журналистов помню С.Н. Шубинского³⁶, тогда только-что

начавшего издавать «Древнюю и Новую Россию»; видел однажды М.И. Семевского³⁷ редактора-издателя «Русской старины». (Но Конст[антин] Н[иколаевич] не любил обоих братьев Семевских³⁸). Припоминаю г.г. [К.Я.] Зверева³⁹, [А.]Ф. [фон] Видерга⁴⁰, [А.И.] Европеуса⁴¹, [А.Ф.] Деволана⁴², генерала инженерного [А.И.] Савельева⁴³, И.Н. Жданова⁴⁴, А.Г. Ильинского и проч[их] (проф[ессор] В.И. Сергеевич⁴⁵; бывш[ий] виленский попечитель [И.П.] Корнилов⁴⁶; И. П. Хрущов⁴⁷: всех уже и не припомню).

Знакомясь с хорошими людьми, я многому учился от них. Обмен мыслей, обращение с ними были мне на пользу.

Впрочем, это само собою понятно и не требует разъяснений. Я еще раз скажу про хозяина-то самого, что он был душой своего общества; всех сближал, знакомил; учил людскости, учил научному знанию; щедро делился с каждым своими мыслями, и умел их внушить, распространить; из его дома они шли дальше, в другие кружки столичного общества: он умел это делать и извлекать свою пользу для своих лучших, благородных целей, наприм[ер], для учреждения высших женских курсов в столице.

Вечера обычно заканчивались подкреплением легкой пищей и рюмкой красного вина. Около полуночи, иногда и позже, гости расходились, облаканные, утешенные хозяином и хозяйкой, довольные за приятно проведенный вечер. Да: нельзя забыть «вторников» их.

VIII.

В заключение – о кончине К.Н. Бестужева-Рюмина. (Жалею, что в книге мало уже листков; и за то жалею, что не умею лучше, нагляднее и выразительнее писать про моего учителя).

Сколько я понимаю, заботы [К.Н.] Бестужева-Рюмина об учрежденных им высших женских курсах⁴⁸ в С[анкт]-Петербурге, разные хлопоты и неприятности неизбежно с ними содеянные, довели его до болезненного расстройства. Помню, как он однажды приехал к себе, и в изнеможении опустился на диван после каких-то переговоров с кем-то на счет курсов; очевидно были какие-то затруднения, неприятности для директора курсов. Право, мне сдается, что именно эти курсы подорвали в корне его силы.

Так или иначе, по той или иной причине, в конце семидесятых годов он стал часто опасно хворать. В это время я должен был расстаться с ним: я переехал в Москву, в дом графа А.С. Уварова⁴⁹, а через три года с половиной поступил на службу в Нежин, где

живу и теперь, доживая 25 год в нем. С тех пор я и состоял в переписке с моим наставником; только два раза я видел его с тех пор; а в последний, третий, раз я приехал видеть его же в самом конце 1896 года, на Рождестве того года, в виду его очень тяжелой болезни: 2 января нового 1897 года его не стало.

Он очень обрадовался моему приезду; он очень желал, чтобы я сидел у постели его, говорил с ним, почитал бы ему газету; задавал мне разные вопросы, наприм[ер], о начале литографского искусства в России и о первых литографах. Меня поражала ясность его мысли и в это время, когда он был так близок к кончине; говорить для него становилось все труднее, а по глазам было, однако, видно, что он все думает о серьезных предметах, и желает не какого-нибудь, а дельного разговора; признаком живой его мысли было особое потягивание воздуха носом, иногда очень частое: заметно было, что это потягивание воздуха в нос было знаком его удовольствия: он как-будто одолевал некоторую косность мысли, уяснял, что нужно было, припоминал отчетливо, – и становился доволен, добрился.

Как-то к слову пришлось спросить мне его про одну барышню, курсистку, одну из его учениц, навещавших его. Вместо ответа он заметил мне: «надеюсь, Вы приехали в Петербург не с матримониальными целями». Сказать мягко и вместе серьезно.

Другой раз, говоря о К.П. Победоносцеве⁵⁰, я спросил, каков это человек, и он тотчас ответил: «очень умный, но фанатик».

Про князя Мещерского⁵¹, издателя «Гражданина» отозвался, что это «честный человек».

Вообще он почти все время (дневное) был в полной памяти, и все работал мыслью; немного закроет глаза, подремлет и опять начинает спрашивать о чем-нибудь интересном для себя. Он был доволен, когда видел меня у своей постели, а когда я однажды ушел в соседнюю комнату, а он пробудясь от дремоты не нашел меня, то сказал лицу, подававшему для него лекарство: «а где же Бережков? Куда он запропастился?».

Ночью ему было гораздо тяжелее: мучил кашель; с большим трудом отделялись мокроты; дыхание стеснялось; жар в теле повышался. Дыханье облегчали ему кислородом; для усиления деятельности сердца давалось ему вино, которое он откусивал с удовольствием; подкрепится, откашляется – и опять краткое, отрывистое втягивание воздуха через нос, – несомненный знак удовольствия. Но это были только минутные облегчения болезни.

1 января 1897 г. я поздравил его с новым годом и с погодой хорошей: на петербургском небе стояло солнышко, хотя и слишком «красное» от морозного тумана. К вечеру больному стало гораздо хуже; он был напутствован Св[ятыми] Тайнами; на следующий день утром он почил. Когда я пришел в обычный утренний час, то уже не нашел его живым; только супруга, да близкие родные видели кончину, а я опоздал едуци из гостиницы у Казанского собора на Васильковский остров, где доживал последние дни Константин Николаевич.

С Николаем Павловичем Мельниковым⁵² (сыном писателя и мужем племянницы [К.Н.] Бестужева-Рюмина, Веры Ивановны Малафьевой), при помощи домашней прислуги мы обмыли и одели почившего, и переложили на стол в переднем углу зала. Я рад, что Бог мне привел оказать последнюю услугу моему милому наставнику.

4 января был вынос в Университетскую церковь [святых апостолов Петра и Павла], отпевание и похороны на кладбище Новодевичьего монастыря.

Вот и конец моих воспоминаний о [К.Н.] Бестужева-Рюмине, о конце его жизни. Он умер после долгой, почти двадцатилетней болезни. Можно подивиться, как живуч был его организм, от природы, по-видимому, не очень крепкий, неоднократно пораженный тяжелыми острыми болезнями; но видно, что разумный труд над наукой, укреплявший его душу, не был уже так вреден для его здоровья, как может это показаться на первый раз кому-нибудь, склонному судить по тому предрассудку, будто ученый труд ведет к истощению сил, к переутомлению и т. п. Нет! Правильный разумный труд над наукой, доставляющий тихое внутренне удовольствие; полет души в область высоких созерцаний жизни; спокойствие совести, верующей в Бога, источника жизни и спасения, источника истины, правды, добра и красоты – все это оздоравливает душу и чрез нее – все наше физическое существо. Без сомнения, и Константин Николаевич укреплялся в жизни именно научным трудом и высокими созерцаниями своей изящной души. Он умер на 68 году жизни: возраст не малый.

Что он работал много, как черновой рабочий; что он волновался мудреными вопросами бытия, бился над их уяснением и разре-

шенням для себе і других, впадає по часам в тяжке роздум'є, розчарування – це поняття: вель, це неизбегно для всякого мислящого человека, с его живими чувствами и неизбежной страстностью его низшей, животной души; человек двоится: мысль ведет его к разумным созерцаниям, к исканию меры и закона в жизни, к установлению правил для своей воли и деятельности; чувство же увлекает человека в сторону, на распутья жизни, очаровывает его и разочаровывает попеременно. И где тот мудрец, который бы нашел сразу, без борьбы, без колебаний и лишений, прямой путь жизни, сразу и навсегда бы водворил в своем существе гармонию и полный порядок? Не дано это ни одному человеку на Земле.

Но благо тому, кто старался об этом во всю жизнь, кто думал и работал над собой и для других, чтобы сделать жизнь как можно лучшею, разумною. Таких людей ожидает царство небесное. Да они уже и здесь, на Земле, предвкушали его.

Прости же, мой дорогой учитель! Мир тебе.

Нежин, 25 августа 1907 [года].

ІР НБУВ, ф. ХХІІІ, оп. 1, спр. 788, арк. 136–164.

¹ *Шитко Л.В.* Становлення М.М. Бережкова як особистості та науковця (1850–1878 роки) // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2009. – Вип. 13. – С. 321.

² Бестужев-Рюмін Костянтин Миколайович (1829–1897) – російський історик, історіограф, джерелознавець, археограф, академік Російської академії наук (далі – РАН), походив зі старовинного дворянського роду. Протягом 1847–1851 рр. навчався на юридичному факультеті Московського університету. В 1859 р. переїхав до Санкт-Петербурга, де співпрацював у «Энциклопедическом словаре» (1861–1863), «Отечественных записках» (1859–1865), «Записках Императорского Русского Географического Общества» (1863–1864). В 1865–1884 рр. – доцент та професор російської історії Санкт-Петербурзького університету, а також в 1867–1871 рр. викладач в Історико-філологічному інституті. З 1878 р. по 1882 р. керівник петербурзьких Вищих жіночих курсів, які були згодом названі його ім'ям. Серед його учнів були В.І. Семевський, Є.Ф. Шмурло, І.О. Шляпкін, С.Ф. Платонов. У зв'язку з хворобою в 1884 р. припинив педагогічну та громадську діяльність. Автор багатьох відгуків та рецензій на роботи його колег, а також «Истории России с древнейших времен» С.М. Соловйова у 8-ми томах. Головна праця «Русская история» в двох томах (1872, 1885) та ін.

³ Ламанський Василь Іванович (1833–1914) – російський історик, славіст, академік РАН (з 1899). В 1854 р. закінчив історико-філологічний факультет Санкт-Петербурзького університету. Служив в Публічній бібліотеці та Дер-

жавному архіві; в 1865 р. – доцент, з 1871 р. професор кафедри слов'янської філології Санкт-Петербурзького університету. Також викладав в Петербурзькій духовній академії та в Академії генерального штабу. Автор близько 160 наукових праць та публікацій, наприклад: «Видные деятели западно-славянской образованности в XV, XVI и XVII веков» (1875), «Новейшие памятники древне-чешского языка» (1879), «О положении болгарских и славянских дел с точки зрения историка и слависта» (1886), «Восточный славянский вопрос» (1887), «Славянский западный вопрос» (1887) та ін.

⁴ Срезневський Ізмаїл Іванович (1812–1880) – російський філолог-славист, палеограф, етнограф, академік РАН (з 1854). В 1826–1829 рр. навчався на філософському факультеті Харківського університету, де з 1837 р. був професором кафедри політичної економії та статистики. З 1847 р. – професор Петербурзького університету, в 1848–1859 рр. – Головного педагогічного інституту. Протягом 1852–1863 рр. ініціював видавництво десяти томів «Известий» та семи томів «Ученых записок» Відділення російської мови та словесності РАН. Автор «Мыслей об истории русского языка» (1849), які стали програмою наукових робіт для багатьох поколінь російських філологів та «Материалов для словаря древнерусского языка по письменным памятникам» (опубліковані в 1893–1912 рр.), над якими він працював усе життя.

⁵ Записка о наградах г.г. слушателей С.-Петербургского Университета медалями в 1875 году и о вновь предложенных задачах для соискания наград медалями в 1876 году // Протоколы заседаний Совета Императорского С.-Петербургского университета за первую половину 1874–1875 академического года. С приложениями. – СПб., 1875. – № 11. – С. 100, 102–104.

⁶ Журнал заседания Совета С.-Петербургского Университета. 5 февраля 1879 года // Протоколы заседаний Совета Императорского С.-Петербургского университета за вторую половину 1878–1879 академического года. С приложениями. – СПб., 1880. – № 20. – С. 14.

⁷ *Бережков М.Н.* В память К. Н. Бестужева-Рюмина (Речь в собрании Нежинского Историко-Филологического Общества, 15 января 1897 г.) // Сборник Нежинского историко-филологического общества при Институте князя Безбородко в Нежине. – Нежин, 1899. – Т. 2. – С. 12, 17.

⁸ Йде мова про працю Є.Ф. Шмурла «Очерк жизни и научной деятельности Константина Николаевича Бестужева-Рюмина, 1829–1897». (Юрьев, 1899. – 416 с.).

⁹ Підкреслено в документі.

¹⁰ Татищев Василь Микитович (1686–1750) – російський історик, природознавець та державний діяч. Закінчив Московську інженерну і артилерійську школу. В 1704–1717 рр. брав участь у Північній війні (1700–1721). Протягом 1720–1722 та 1734–1737 рр. – управитель державних металургійних заводів на Уралі, 1741–1745 рр. – астраханський губернатор. Татищев В. М. є автором «Истории Российской с самых древнейших вре-

мен», яка була опублікована після його смерті в 1768–1769 рр. Працюючи над «Историей», вчений відкрив для науки такі документальні матеріали, як «Русская Правда», «Судебник» 1550 року, «Книга Большого Чертежа», зібрав багато літописних матеріалів. Йому належать також перші праці з палеонтології (про мамонта та ін.).

¹¹ Болтін Іван Микитович (1735–1792) – російський історик, державний діяч. У 1751–1769 рр. служив у лейб-гвардії кінного полку. Служба Болтіна І.М. в одному полку з Г.О. Потьомкіним сприяла їхньому зближенню та вплинула на його військову кар'єру: він був переведений до Санкт-Петербурга, в 1779 р. Болтін І.М. отримав чин надвірного радника, а в 1781 р. був призначений прокурором Військової колегії. В 1786 р. отримав чин генерал-майора. Наукові інтереси Болтіна І.М. сформувались на основі знайомства з історичною літературою, в тому числі з працями В.М. Татіщева та французьких просвітителів. В 1788–1794 рр. були опубліковані у двох томах його «Примечания на историю древния и нынешния России г. Леклерка, сочиненные генерал-майором Иваном Болтиным», в яких він викривав французького автора в його недобросовісному висвітленні російської історії. Також Болтін І.М. вів полеміку з М.М. Щербатовим: «Ответ генерал-майора Болтина на письмо Щербатова, сочинителя Российской истории» (1789), «Критические примечания на Историю князя Щербатова» (у 2-х т., 1793–1794).

¹² Карамзін Микола Михайлович (1766–1826) – російський письменник та історик. Освіту отримав у приватному навчальному закладі Москви та деякий час служив у Преображенському гвардійському полку. Працював редактором в «Московском журнале» (1791–1792) та «Вестнике Европы» (1802–1803). З 1804 р. він погоджується обійняти посаду імператорського історіографа. Його дванадцятитомна «История государства Российского» (1803–1826) доведена до початку XVII ст., її наукову цінність представляють коментарі автора, які містять багато виписок з рукописів, що вперше були опубліковані істориком. Також Карамзін М.М. за особистим наказом імператора Олександра I склав «Записку о древней и новой России», де з консервативних позицій московського дворянства критикував внутрішню та зовнішню російську політику.

¹³ Полевой Микола Олексійович (1796–1846) – російський письменник, літературний критик, журналіст, історик, перекладач. Освіту здобув самоутужки. Його статті на літературно-історичні теми, вірші, переклади друкувались в московських журналах «Отечественные записки», «Мнемозина», «Сын Отечества», «Северный архив», «Труды Общества российской словесности». Протягом 1825–1834 рр. Полевой М.О. був видавцем журналу «Московский телеграф». У 1837 р. він переїжджає до Санкт-Петербурга, де працює редактором у журналах «Сын Отечества» (до 1838 р.) та «Северная пчела» (до 1840 р.), в «Русском вестнике» (протягом 1841–1842 рр.), в ліберальній «Литературной газете» (в 1846 р.) Автор «Истории рус-

ского народа» у шести томах (1829–1833) та змістовного довідково-бібліографічного видання «Русская Вивлиофика, или Собрание материалов для отечественной истории, географии, статистики и древней русской литературы (1833).

¹⁴ Погодін Михайло Петрович (1800–1875) – російський історик, письменник, академік РАН (з 1841 р.). У 1821 р. закінчив Московський університет, де з 1826 р. завідував кафедрою загальної історії, а в 1835–1844 рр. – російської історії. Погодін М. П. є автором багатьох наукових статей, що були зібрані в збірнику «Исторические отрывки», перша частина якого вийшла в 1846 р., та в семи томах його «Исследований, замечаний и лекций о русской истории», надрукованих в 1840–1850-х рр. Видавав журнали «Московский наблюдатель» (1827–1930) і «Московитянин» (1841–1856). Вчений активно займався збиранням та публікацією давніх пам'яток, особливо рукописів та старовинних книг. Зібрана науковцем колекція під назвою «Древнехранилище» включала понад тисячу грамот, близько двохсот ікон та двох тисяч старовинних монет, сотні мідних та срібних хрестів і була передана в 1852 р. російському імператору Миколі I. З часом колекція стала власністю Публічної бібліотеки в Санкт-Петербурзі (тепер – Державна публічна бібліотека ім. М.Є. Салтикова-Щедрина).

¹⁵ Соловйов Сергій Михайлович (1820–1879) – російський історик, академік РАН (з 1872 р.). У 1842 р. закінчив філософський факультет Московського університету. У 1847–1879 рр. – професор, 1871–1877 рр. – ректор цього ж університету. С.М. Соловйову належить багато досліджень з історії Росії, фундаментальним з яких вважається його «История России с древнейших времен» у 29-ти томах, при підготовці якої вченим були використані друковані, рукописні, архівні документальні джерела з історії Росії з давніх часів до 70-х років XVIII ст.

¹⁶ У 1847–1851 рр. К.М. Бестужев-Рюмін навчався на юридичному факультеті Московського університету, де прослухав лекції професорів П.Г. Редкіна, М.І. Крилова, Ф.Л. Морошкіна, К.Д. Кавеліна, С.М. Соловйова, П.М. Кудрявцева, Т.М. Грановського, С.П. Шевирьова, Ф.І. Буслаєва, К.М. Леонтьєва, М.Н. Каткова, які сформували його наукові інтереси.

¹⁷ Див.: Журнал заседания Совета С.-Петербургского Университета. 31 мая 1875 года // Протоколы заседаний Совета Императорского С.-Петербургского университета за вторую половину 1874–1875 академического года. С приложениями. – СПб., 1876. – № 12. – С. 55.

¹⁸ Разом з колегами М.Я. Гротом, Р.Ф. Брандтом, В.І. Казанським та О. Кругловим М.М. Бережков був залишений для підготовки до іспиту на ступінь магістра терміном від 1 червня 1875 р. до 1 вересня 1878 р. Див.: Центральний державний історичний архів України в місті Києві, ф. 707, оп. 70, спр. 101, арк. 7 зв.

¹⁹ «Е.Ф. Шмурло приводит маленькую выдержку из дневника [К.Н.] Бестужева-Рюмина, в котором – говорит – под 31 мая 1875 г. записано: «при

Університете остались по Русской истории [В.И.] Казанский и [М.Н.] Бережков». (Очерк жизни и науч[ой] деят[ельности] К.Н. Бестуж[ева]-Р[юмина], стр[аница] 156). Владимир Иванович Казанский, даровитый наш товарищ, скончался в январе 1876 года». *Примітка М.М. Бережкова у документі.*

²⁰ Арцимович Віктор Антонович (1820–1893) – представник дворянського польського роду, державний діяч. Отримав юридичну освіту. Протягом 1842–1853 рр. перебував на службі в канцелярії Сенату, брав участь в сенаторських ревізіях Сибіру, Орловської і Калузької губерній та Керченського і Таганрозького градоначальств Російської імперії. В 1854–1858 рр. – тобольський губернатор, з 1858 по 1863 рр. – калузький губернатор. Протягом 1864–1865 рр. – віце-президент в Державній раді Царства Польського, голова юридичної комісії та ін. Після відставки в 1865 р. повертається до Росії та обіймає посаду голови кримінального касаційного департаменту у Сенаті. На цій посаді В. А. Арцимович пропрацював майже тридцять років. Він вважається одним з головних діячів нової судової системи, створеної на основі селянської реформи 1864 р., захисників законодавчих актів та їх вірного тлумачення. М.М. Бережков познайомився з В.А. Арцимовичем за сприяння К.М. Бестужева-Рюміна. Під час навчання на першому курсі магістратури Санкт-Петербурзького університету для покращення матеріального становища М. М. Бережков займався приватною викладацькою діяльністю у родині Арцимовичів. Див.: ІР НБУВ, ф. ХХІІІ, № 2, арк. 133.

²¹ Завдяки зусиллям К.М. Бестужева-Рюміна його учень, М.М. Бережков, став стипендіатом університету на увесь наступний період навчання в магістратурі з 1 березня 1876 р. по 1 вересня 1878 р. Див.: *Шушко Л.В.* Вказ. пр. – С. 324.

²² Нікітський Олександр Іванович (1842–1886) – російський історик. В 1860 р. вступив на історико-філологічний факультет Санкт-Петербурзького університету, диплом кандидата наук отримав в 1866 р. від Університету Св. Володимира у Києві. Наукова діяльність була присвячена дослідженню історії Пскова та його батьківщини – Великого Новгороду. З 1870 р. О.І. Нікітський щорічно публікував нову роботу з цієї проблематики. Зокрема за працю «Очерк внутренней истории Пскова» в 1873 р. він був удостоєний від Санкт-Петербурзького університету ступеня магістра історії, від РАН – Уваровської премії, а Варшавський університет запропонував йому вакантну кафедру російської історії. За працю «Очерки внутренней истории церкви в Великом Новгороде», яка побачила світ в 1879 р., вчений отримав від Санкт-Петербурзького університету ступінь доктора російської історії. З огляду на його дослідження з історії новгородської торгівлі та клопотання РАН, О.І. Нікітський у цьому ж році підготував відгук на магістерську роботу М.М. Бережкова «О торговле Руси с Ганзой до конца XV века». Див.: *Никитский А.А.* [Рецензия]– СПб., 1880. – 51 с. – Рец. на кн.: Бережков М. О торговле Руси с Ганзой до конца XV века. – СПб., 1879.

²³ Замисловський Єгор Єгорович (1841–1896) – російський історик. Випускник історико-філологічного факультету Санкт-Петербурзького університету. З 1869 р. – викладач Історико-філологічного інституту, протягом 1871–1890 р. – доцент та ординарний професор Санкт-Петербурзького університету на кафедрі російської історії та екстраординарний професор Історико-філологічного інституту. Автор таких робіт: «Летопись занятий археографической комиссии» (т. V, VI, VII, 1871, 1875, 1877), «Сказание Массы и Геркмана о Смутном времени в России» (1874); «О значении XVIII века в русской истории» (1871), «Описание Литвы и прочее, Себастиана Мюнстера» (1880), «Занятие русскими Сибири» (1882), «Сношения России с Польшей в царствование Федора Алексеевича» (1887) та ін.

²⁴ Єлизавета Василівна Бестужева-Рюміна – рідна сестра С.В. Єшевського (1839–1865) – російського історика, фахівця з історії раннього Середньовіччя.

²⁵ Белов Євген Олександрович (1826–1895) – російський історик та педагог. Початкову освіту отримав у нижньгородській гімназії. В 1849 р. закінчив курс по 1-му відділенню філософського факультету Казанського університету. Протягом 1850–1864 рр. викладав географію у Пензі, потім історію в Саратові. З 1865 р. переведений на службу у Санкт-Петербург, де його педагогічна діяльність зосередилась на викладанні історії у молодших класах Олександрівського ліцею (1867–1891). Автор низки рецензій та статей: «О смерти царевича Димитрия» (1873), «Московские смуты конца XVII в.» (1887), «Предварительные замечания к истории царствования Иоанна Грозного» (1891), а також обширного ліцейського «Курса средней истории» (1878) та книги «Русская история до реформ Петра Великого» (1896) та ін.

²⁶ Васильєвський Василь Григорович (1838–1899) – російський візантиніст, академік РАН (з 1890). Випускник історико-філологічного факультету Санкт-Петербурзького університету (1860). Викладач Вищих жіночих курсів та Олександрівського ліцею. З 1870 р. – професор всесвітньої історії Санкт-Петербурзького університету. В 1890 р. призначений на посаду редактора «Журнала Министерства народного просвещения», а з 1894 р. – «Византийского Временника». Наукові інтереси зосереджувались на дослідженні російсько-візантійських відносин. Автор таких праць: «Византия и печенеги» (1872), «Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI и XII вв.» (1874–1875), «Материалы для внутренней истории Византийского государства» (1879–1880), «Советы и рассказы византийского боярина XI века» (1881) та ін.

²⁷ Мінаєв Іван Павлович (1840–1890) – російський сходознавець, засновник російської індологічної школи. Протягом 1858–1862 рр. навчався в Санкт-Петербурзькому університеті на східному факультеті по китайсько-маньчжурському відділенню. В 1863–1868 рр. вивчав пам'ятки буд-

дійської літератури та іноземні мови у Німеччині, Франції та Англії. Після повернення з-за кордону в 1869 р. захистив магістерську дисертацію в Санкт-Петербурзькому університеті та був обраний в штатні доценти кафедри санскритської словесності східного факультету. З 1873 р. і до кінця життя професор порівняльної граматики індоевропейських мов на історико-філологічному факультеті. В 1874–1875, 1880, 1885–1886 рр. здійснив подорож до Індії, Цейлону, Бірми і Непалу. Наукові дослідження вченого були зосереджені на давній, середньовічній та новій історії країн Південної Азії (література, філософія, лінгвістика, культура, географія, особливо історична, етнографія, фольклор).

²⁸ Майков Аполлон Миколайович (1821–1897) – російський поет, член-кореспондент РАН (з 1853). Народився у Москві в дворянській родині. Син академіка живопису М.А. Майкова, брат Л.М. Майкова. Протягом 1837–1841 рр. навчався на юридичному факультеті Санкт-Петербурзького університету. З 1844 р. – помічник бібліотекаря при Румянцевському музеї, з 1852 р. і до кінця життя – цензор, потім голова Комітету іноземної цензури. Неодноразово виїжджав за кордон, головним чином у Грецію та Італію. Його перші вірші з'явилися в рукописних збірках «Подснежник» (1835–1838) та «Лунные ночи» (1839). В 1842 р. вперше опублікував збірку «Стихотворения», в якому проявився характерний для А.М. Майкова інтерес до Давньої Греції та Риму. Захоплення епохою Давньої Русі та слов'янським фольклором допомогло йому створити одне з кращих поетичних перекладів «Слова о полку Игореве» (1866–1870). А.М. Майков займався перекладами творів Й.В. Гете, А. Міцкевича, Г. Гейне, Г.В. Лонгфелло та ін.

²⁹ Майков Леонід Миколайович (1839–1900) – історик літератури, бібліограф, етнограф, академік РАН (з 1889), віце-президент РАН (1893). В 1860 р. закінчив історико-філологічний факультет Санкт-Петербурзького університету. Службу розпочав у Департаменті зовнішньої торгівлі. Після захисту в 1863 р. магістерської дисертації «О былинах Владимирова цикла» продовжив службу у Міністерстві фінансів, з 1864 по 1882 рр. – у Центральному статистичному комітеті, протягом 1882–1893 рр. – помічник директора Імператорської публічної бібліотеки. З 1868 р. – професор Археологічного інституту. Член Російського географічного товариства (з 1864 р.; протягом 1871–1886 рр. очолював етнографічний відділ та редагував п'ять томів його «Записок по отделу этнографии»). В 1868–1882 рр. був помічником редактора, а в 1883–1890 рр. – редактором «Журнала Министерства народного просвещения». Наукові інтереси вченого були зосереджені на дослідженнях давньоруської літератури та літератури XVII–XVIII ст., творів К.М. Батюшкова та О.С. Пушкіна.

³⁰ Мельников Петро Іванович (1818–1883) – російський письменник, етнограф-белетрист, відомий під псевдонімом Андрій Печерський. Народився у Нижньому Новгороді у збіднілій дворянській родині. Закінчив словесний факультет Казанського університету (1837). В 1839–1846 рр.

викладав історію в нижньгородській гімназії. Його учнями були майбутні відомі російські історики С. В. Єшевський та К. М. Бестужев-Рюмін. В 1847 р. призначений чиновником з особливих доручень при нижньгородському губернаторі та водночас редактором «Нижегородских Губернских Новостей». З 1850 р. працював у Міністерстві внутрішніх справ. В 1866 р. вийшов у відставку в чині дійсного статського радника. Автор відомої епопеї з життя заволзького старообрядського купецтва «В лесах» (1871–1874) та «На горах» (1875–1881), насиченої багатим історичним, етнографічним і фольклорним матеріалом.

³¹ Йдеться про одну з пізнавальних подорожей Великого князя Миколи Олександровича Романова (1843–1865), сина російського імператора Олександра II, яка відбулась у 1861 р.

³² Бестужев-Рюмін Василь Миколайович (1835–1910) – брат Костянтина Миколайовича, представник зброярської справи в Росії. Довгий час працював на Тульському збройному заводі: з 1858 р. – завідувач цеху, з 1870 р. – помічник начальника заводу, протягом 1876–1890 рр. – начальник заводу. З 1861 р. тривалий час разом з В. Л. Чебишевим, а потім одноосібно обіймав посаду редактора та видавця «Оружейного сборника». В 1909 р. отримав звання генерал-майора з виходом у відставку. Даних про Миколу Миколайовича Бестужева-Рюміна не виявлено.

³³ Котляревський Олександр Олександрович (1837–1881) – славіст, археограф та етнограф. Освіту отримав у Полтавській гімназії та Московському університеті. Професор російської мови та слов'янського мовознавства в Дерптському університеті (1868–1872) та професор кафедри слов'янської філології Університету Св. Володимира в Києві (з 1875). Наукові інтереси вченого були зосереджені на дослідженні давньої історії та писемності слов'ян. Автор понад 100 друкованих робіт, наприклад, «О погребальных обычаях языческих славян» (1868), «Древности юридического быта балтийских славян» (1874), «Древняя русская письменность. Опыт библиологического изучения» (1881) та ін.

³⁴ Модестов Василь Іванович (1839–1907) – російський історик, філолог, публіцист та перекладач. Доктор римської словесності, професор з 1868 р. Закінчив історико-філологічний факультет Санкт-Петербурзького університету (1860). Викладав у Новоросійському університеті в Одесі (1865–1867; 1889–1893), Казанському університеті (1867–1868), Університеті Св. Володимира у Києві (1869–1878) та Санкт-Петербурзькому університеті (1886–1889). Автор робіт з історії римської літератури «Римская письменность в период царей» (1868), «Тацит и его сочинения. Историко-литературное исследование» (1864), «Избранные оды Горация» (1889–1893), «Избранные сатиры Горация» (1877, 1882–1892), а також публіцистичних статей, присвячених питанням політики, громадського життя, літератури і філософії та розміщених у таких періодичних виданнях, як «Голос», «Исторический Вестник», «Новости», «Новь» та ін.

³⁵ Самоквасов Дмитро Якович (1843–1911) – російський археолог, історик права, архівіст. Закінчив юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету (1868). Професор історії російського права Варшавського (1873–1892) та Московського (1894–1911) університетів, також викладав археологію та історію в Московському імператорському лицейі. Протягом 1892–1911 рр. – директор Московського архіву Міністерства юстиції. Активний діяч Російського географічного та Московського археологічного товариств, делегат III–XIV Всеросійських археологічних з'їздів та ін. Автор понад 200 друкованих праць, наприклад, «Централизиция государственных архивов. Архивное дело на Западе» (1900); «Архивное дело в России» (1902), «Могильные древности Северянской Черниговщины» (1917) та ін.

³⁶ Шубинський Сергій Миколайович (1834–1913) – російський історик, журналіст, літератор, генерал-майор. Засновник та редактор журналів «Древняя и Новая Россия» (1875–1879), «Исторический Вестник» (1880–1913). Наукові інтереси зосереджувались на дослідженні суспільно-політичної та побутової історії Росії XVIII – XIX ст. Автор низки праць: «Собрание анекдотов о князе Г.А. Потемкине-Таврическом с биографическими о нем сведениями и историческими примечаниями» (1867), «Рассказы о русской старине» (1891), «Записки иностранцев о России в XVIII столетии» (1874), «Черты и анекдоты из жизни императора Александра I» (1877), «Из жизни русских писателей. Рассказы и анекдоты» (1882), «Русские портреты XVIII и XIX столетий» в п'яти томах (1905–1909) та ін.

³⁷ Семевський Михайло Іванович (1837–1892) – російський історик, журналіст, громадський діяч. Перебував на військовій (до 1861 р.) та державній (до 1882 р.) службі, брав участь у роботі Петербурзької міської думи (1877–1885). В 1870–1892 рр. – видавець історичного журналу «Русская старина». Наукові інтереси зосереджувались на дослідженні історії XVIII – першої половини XIX ст., дворцевих переворотів та ін. Виступав публікатором історичних джерел, зокрема ним були опубліковані записки А.Т. Болотова, Я.П. Шаховського, мемуари та листи декабристів.

³⁸ Семевський Василь Іванович (1848–1916) – російський історик. Закінчив історико-філологічний факультет Санкт-Петербурзького університету (1872). Протягом 1882–1886 рр. приват-доцент Санкт-Петербурзького університету, надалі приватний викладач. В 1880–1890 рр., окрім «Русской старины», вчений багато співпрацював у «Отчественных записках», «Устоях», «Русской мысли», «Вестнике Европы», «Русских ведомостях», «Историческом обозрении». В 1891 р. здійснив подорож Сибіром для роботи в архівах над темою «Рабочие на сибирских золотых промыслах» (1898). Член багатьох товариств: Товариства російської словесності (з 1880 р.), Вільного економічного товариства (з 1895 р.), Історичного товариства при Санкт-Петербурзькому університеті (1894–1896 рр. – голова). З 1906 р. член партії народних соціалістів. З 1913 р. засновник та редактор журналу

«Голос минушого». Автор робіт з соціальної історії та історії прогресивної суспільної думки в Росії XVIII – першої половини XIX ст.

³⁹ Зверев Костянтин Якович (1821–1890) – інженер-генерал (1887), спеціаліст в області фортифікації. В 1856–1872 рр. будівничий Свеаборгської та Кронштадської фортець. Один з побудованих у Кронштадті фортів названий на його честь «Форт Зверева». Протягом 1872–1882 рр. член та управляючий справами інженерного комітету Головного інженерного управління. Поклав початок використанню асфальту для покриття тротуарів та вулиць Санкт-Петербурга та інших міст.

⁴⁰ Відерт Август (Олександр) Федорович (Фрідріхович) фон (1825–1888) – письменник, перекладач, статський радник. Разом з батьком переїхав з Німеччини до Росії. Вперше здійснив переклади на німецьку мову низки шедеврів російської класики. Протягом 1852–1856 рр. постійно проживав у Німеччині, активно пропагуючи російську словесність. Виступав з публічними лекціями, друкував свої переклади, зокрема в 1854 р. у Берліні світ побачили його переклади творів М. В. Гоголя, І. С. Тургенєва та ін. В кінці 1856 р. він приймає російське громадянство, займається викладацькою діяльністю у Москві та Харкові. З 1875 р. викладач Санкт-Петербурзького університету. З 1877 р. член Учебного комітету Міністерства народної освіти, у обов'язки якого входило рецензування підручників німецької мови, опублікованих у Росії.

⁴¹ Європеус Олександр Іванович (1826–1885) – російський громадський діяч. З осені 1848 р. приєднався до гуртка петрашевців. Смертний вирок Європеусу О. І. у справі петрашевців було замінено на рекрутську службу без позбавлення дворянства. В 1857 р. він повертається до тверського маєтку, бере участь у боротьбі за прийняття селянської реформи, за що був засланий до Пермі. В 1866 р. був арештований у зв'язку зі справою Д. В. Каракозова.

⁴² Деволан Олександр Францевич (1807– ?) – син брабантського дворянина Франца Павловича Деволана (1753–1818), відомого фортифікатора, містобудівника, державного діяча Російської імперії (з 1787 р.), генерала корпусу інженерів шляхів сполучень (1810), члена Комітету міністрів (1814).

⁴³ Савельєв Олександр Іванович (1816–1907) – вихованець та ротний офіцер Головного інженерного училища у Санкт-Петербурзі (1838–1843), з часом генерал-лейтенант, дійсний член Російського археологічного та Географічного товариств. Автор декількох книг з історії та археології, а також «Заметок о значении наших старинных укреплений» (1874).

⁴⁴ Жданов Іван Миколайович (1846–1901) – російський літературознавець і фольклорист, академік РАН (з 1900). Вихованець Санкт-Петербурзького університету, в 1879–1882 рр. доцент Університету Св. Володимира у Києві та викладач Київських жіночих курсів, з 1882 р. – професор Історико-філологічного інституту у Санкт-Петербурзі, викладач на вищих жіночих курсах та у Олександрівському ліцеї. В 1895 р. був запрошений в

Санкт-Петербурзький університет як приват-доцент, з 1896 р. – доктор наук, завідувач кафедрою російської словесності. Автор багатьох праць, наприклад, «Русская поэзия в домонгольскую эпоху» (1879), «Литература Слова о Полку Игореве» (1881) та ін.

⁴⁵ Сергєєвич Іван Сергійович (1832–1910) – історик російського права, представник державної юридичної школи в Росії. В 1858 р. закінчив юридичний факультет Московського університету. В 1868 р. доцент, а з 1871 р. професор кафедри державного права Московського університету. З 1872 р. професор на кафедрі історії російського права Санкт-Петербурзького університету, в 1888–1897 рр. – декан юридичного факультету, а протягом 1897–1899 рр. – ректор Санкт-Петербурзького університету. Автор багатьох праць, наприклад, «Откуда неудачи Екатерининской законодательной комиссии?» (1878), «Лекции и исследования по истории русского права» (1883), «Юридические древности» в трьох томах (1890–1903) та ін.

⁴⁶ Корнілов Іван Петрович (1811–1901) – російський державний діяч, письменник, географ. Служив у гвардії, обіймав посади інспектора казенних училищ Московського навчального округу, помічника попечителя Санкт-Петербурзького навчального округу, попечителя Віленського навчального округу (1864–1868), а також був членом ради Міністерства народної освіти, почесним опікуном. Виступив ініціатором заснування у Вільно відділення Російського географічного товариства, бібліотеки та архіву. Автор таких робіт, як «Памяти графа М.Н. Муравьева» (1898), «Русское дело в Северо-западном крае. Материалы для истории Виленского учебного округа, преимущественно в Муравьевскую эпоху» (1901).

⁴⁷ Хрущов Іван Петрович (1838–1904) – російський історик, літературознавець. Навчався на історико-філологічних факультетах Московського та Санкт-Петербурзького університетів (1868). Викладав в Олонецькій гімназії. Протягом 1870–1878 рр. очолював кафедру російської словесності в Університеті Св. Володимира в Києві. З 1879 р. голова комісії з організації народних читань в Санкт-Петербурзі. В 1896–1899 рр. попечитель Харківського навчального округу. Автор багатьох робіт, наприклад, «Беседы по русской литературе» (1871), «О древнерусских исторических повестях и сказаниях» (1878), «Великая старица инокиня Марфа (Ксения Романова)» (1877, 1882) та ін.

⁴⁸ Петербурзькі вищі жіночі курси (1878–1918) – перша з установ у системі вищої освіти для жінок в Російській імперії, заснована на університетському характері викладання. Відкриті в 1878 р. коштом О.М. Бекедова, Н.В. Стасової, М.В. Трубікової, Г.П. Філософової, названі «Бестужевськими» за прізвищем офіційного засновника та першого директора, професора Санкт-Петербурзького університету К.М. Бестужева-Рюміна.

⁴⁹ Уваров Олексій Сергійович (граф, 1825–1884) – російський археолог. Вихованець Санкт-Петербурзького університету (1845). Служив в Міністерстві іноземних справ та Міністерстві внутрішніх справ. В 1864 р. засновник та голова Московського археологічного товариства, за ініціативи

якого з 1869 р. було запроваджено роботу Всеросійських археологічних з'їздів в університетських центрах Російської імперії: Москві, Санкт-Петербурзі, Києві, Одесі. В 1872–1884 рр. засновник та директор Історичного музею. Автор відомих робіт: «Исследования древностей южной России и берегов Черного моря» (1848), «Меряне и их быт по курганным раскопкам» (1851) та ін. Протягом 1879–1882 рр. домашнім учителем молодших дітей (Федора та Ігоря) відомого вченого-археолога, графа О.С. Уварова був М.М. Березжков, рекомендований К.М. Бестужевим-Рюмінім. Див.: ІР НБУВ, ф. XXIII, № 2, арк. 9 зв.

⁵⁰ Побєдоносцев Костянтин Петрович (1827–1907) – російський державний діяч, учений-правознавець. Протягом 1841–1846 рр. навчався в Імператорському училищі правознавства. Професор кафедри цивільного права Московського університету (1859–1865). Протягом 1865–1905 рр. перебував на державній службі та служив чиновником в департаментах Сенату. Один із засновників таємної урядової організації «Священная дружина» (1881–1883). Викладав законознавство і право спадкоємцям престолу (майбутнім імператорам Олександрю III та Миколі II). Почесний член РАН (з 1880 р.). Автор «Курса гражданского права» (з 1860 р. витримав п'ять видань), а також автор маніфесту від 29 квітня 1881 р. «О незыблемости самодержавия».

⁵¹ Мещерський Володимир Петрович (князь, 1839–1914) – російський державний діяч, письменник та публіцист. Отримав гарну домашню освіту. В 1857 р. закінчив Імператорське училище правознавства. До 1867 р. перебував на державній службі, добровільно залишив її заради професійної журналістики. З 1860 р. друкує свої твори в «Северной пчеле», «Московских ведомостях», «Русском инвалиде», «Русском вестнике». Редактор-видавець газет «Гражданин» (1872–1914) та «Русь» (1894–1896), журналів «Добро» (1881), «Добряк» (1882) та «Дружеские речи» (1903–1914). Автор багатьох творів, наприклад, «Тайны современного Петербурга» (1876–1877), «Женщины из петербургского большого света» (1873–1874) та ін.

⁵² Мельников Микола Павлович (1856–1900), син письменника Павла Івановича Мельникова (Печерського), журналіст, службовець Тульського відділення Державного банку Російської імперії.

Summary

The researcher undertakes the publication of the memoirs of M.M. Berezchkoff (1850–1932), professor of Russian history of the Prince Bezborodko Nizhyn history and philology institute. The memoirs are dedicated to his teacher, a famous Russian historian, professor of the University of Sankt-Petersburg K. M. Bestuzheff-Riumin (1826–1897); they specify some biography details of the both scholars and give a certain notion of their scientific views.

Key-words: M.M. Berezchkoff, K.M. Bestuzheff-Riumin, biography, memoirs, historian, professor, the University of Sankt-Petersburg.